

BARTŁOMIEJ KRZAN

Uniwersytet Wrocławski

Wywłaszczenie w orzecznictwie Irańsko-Amerykańskiego Trybunału ds. Roszczeń

1. Wprowadzenie

Jedną z najbardziej kontrowersyjnych kwestii we współczesnym prawie międzynarodowym jest wywłaszczenie¹. Łączą się tu i przenikają zagadnienia prawnomiędzynarodowe z problematyką prawa rzeczowego, podejmowaną w pracach przez prof. Jana Kosika².

Na wstępie należy zaznaczyć, iż rozumienie wywłaszczenia na gruncie prawa międzynarodowego jest szersze aniżeli w prawie krajowym. Zawężenie pojęcia wywłaszczenia (ang. *expropriation*, niem. *Enteignung*) do definicji znanej chociażby z art. 112(2) ustawy o gospodarce nieruchomościami³ znacząco pobawiłoby inwestorów ochrony⁴. Nawet szersze konstytucyjne ujęcie wywłaszczenia nie wyczerpuje tu problemu⁵. W zakres tego pojęcia wchodzić będą wszelkie rodzaje pozbawienia własności: zarówno bezpośrednie obciążenie własności i praw, jak i np. anulowanie pożyczek państwowych czy zniesienie koncesji⁶.

¹ S. Friedman, *Expropriation in International Law*, London 1953, s. VII.

² Zob. np. J. Kosik, *Zagadnienia prawa rzeczowego w prawie prywatnym międzynarodowym z 1965 r.*, Warszawa 1976.

³ Dz.U. z 2000 r., Nr 46, poz. 543 ze zm.

⁴ G. Domański, M. Świątkowski, *Pojęcie „wywłaszczenia” w umowach międzynarodowych o ochronie inwestycji*, „Przegląd Prawa Handlowego”, nr 3/2006, s. 15.

⁵ Zob. np. S. Jarosz-Żukowska, *Spory wokół pojęcia wywłaszczenia w ujęciu Konstytucji RP*, „Państwo i Prawo”, nr 1/ 2001, s. 19 i 23.

⁶ Zob. M. Muszyński, *Przejęcie majątków niemieckich przez Polskę po II wojnie światowej. Studium prawnomiędzynarodowe i porównawcze*, Bielsko-Biała 2003, s. 59.

Możliwość dokonania wywłaszczenia, a nawet konfiskaty, nie wywoływała w klasycznym prawie międzynarodowym żadnych wątpliwości. Traktowano ją jako wchodzącą w zakres ogólnej kompetencji państwa regulowania stosunków majątkowych w obrębie terytorium⁷. Jedynym ograniczeniem, jaki stawia tu prawo międzynarodowe, jest konieczność ochrony cudzoziemca przed dyskryminującą konfiskatą⁸. Jednocześnie jednak pozbawienie własności (niezależnie od tego czy w drodze konfiskaty, nacjonalizacji, wywłaszczenia, czy innych) stanowi naruszenie własności prywatnej, a zatem można je rozpatrywać w kategoriach naruszeń obowiązku ochrony przez państwo własności prywatnej⁹, a obecnie też praw człowieka.

Zasygnalizowane kwestie były przedmiotem zainteresowania trybunałów międzynarodowych. Najbardziej kompleksowe rozważania w tym zakresie podjął Irańsko-Amerykański Trybunał ds. Roszczeń (dalej: Trybunał). Ten „gigantyczny eksperyment w rozwiązywaniu sporów międzynarodowych”¹⁰ uważany jest przez niektórych za najważniejszą instytucję arbitrażu międzynarodowego¹¹. Wiąże on z jednej strony państwa, a z drugiej – podmioty niepaństwowe. Jego rozwój jest jedną z najbardziej znaczących zmian w rozwiązywaniu sporów¹². Dorobek orzeczniczy Trybunału jest imponujący. Wpłynął on znacząco na wiele zagadnień z różnych dziedzin prawa. Ze względu na ilość orzeczeń wydaje się, że właśnie w odniesieniu do wywłaszczenia znaczenie i wkład Trybunału okazały się największe¹³. Celem niniejszego opracowania jest analiza tych kwestii ze stanowiska prawa międzynarodowego.

⁷ Zob. orzeczenie Stałego Trybunału Rozjemczego w sprawie roszczeń norweskich, uznające „the power of the sovereign State to expropriate, take or authorise the taking of any property within its jurisdiction which may be required for the »public good« or for the »general welfare«” – zob. M. Lachs, *Nacjonalizacja i rozwój międzynarodowych stosunków gospodarczych (Zagadnienia prawne)*, „Państwo i Prawo”, nr 10/1958, s. 515; por. W. Niederer, *Der völkerrechtliche Schutz des Privateigentums*, [w:] *Festschrift Hans Lewald*, Basel 1953, s. 548.

⁸ J. Białocerkiewicz, *Status prawny cudzoziemca w świetle standardów międzynarodowych*, Toruń 1999, s. 316 i n.

⁹ I. Seidl-Hohenveldern, *Internationales Konfiskations- und Enteignungsrecht*, Berlin–Tübingen 1952, s. 6–7.

¹⁰ D.D. Caron, *The Nature of the Iran-United States Claims Tribunal and the Evolving Structure of International Dispute Resolution*, „American Journal of International Law” (AJIL), Vol. 84 (1990), s. 104.

¹¹ Zob. P. Malanczuk, *The Iran-United States Claims Tribunal in The Hague – Some Reflections on a Unique Institution of International Dispute Settlement Moving towards the End of Its Work*, [w:] V. Götz et al. (Hrsg.), *Liber amicorum Günther Jaenicke – Zum 85. Geburtstag*, Berlin 1998, s. 237.

¹² J. Collier, V. Lowe, *The Settlement of Disputes in International Law: Institutions and Procedures*, Oxford 1999, s. 59;

¹³ Ch.N. Brower, J.D. Brueschke, *The Iran-United States Claims Tribunal*, The Hague et al. 1996, s. 369.

2. Utworzenie i jurysdykcja Trybunału

Szukając przyczyn powołania Trybunału, należy wskazać na rewolucję 1979 r. w Iranie. Bezpośrednio po niej sądy rewolucyjne wywłaszczyły mienie setek Irańczyków. Latem tego roku znacjonalizowano banki oraz zakłady ubezpieczeń, a także część przedsiębiorstw. Inne przedsiębiorstwa poddano kontroli państwowej, głównie poprzez powołanie przez Radę Rewolucyjną tymczasowych zarządców. Obalony w październiku 1979 r. szach Mohammad Reza Pahlawi znalazł schronienie w Stanach Zjednoczonych, co wywołało żywiołowe demonstracje, a następnie atak na ambasadę amerykańską w Teheranie. Wbrew interwencjom dyplomatycznym władze Iranu nie podjęły żadnych starań zmierzających do przywrócenia nietykalności misji i uwolnienia przetrzymywanych zakładników. Skutkiem tego było wielomiesięczne przetrzymywanie 52 obywateli USA w teherańskiej ambasadzie.

Stany Zjednoczone zareagowały sankcjami ekonomicznymi, zerwaniem stosunków dyplomatycznych, a nawet podjęły nieudaną próbę odbicia zakładników. Irańskie aktywa w USA zostały zamrożone i miały stanowić zabezpieczenie wszczętych przed sądami amerykańskimi postępowań przeciwko Iranowi i kontrahentom irańskim. Tymczasem Iran rozszerzał kontrolę nad kolejnymi spółkami, kontynuował politykę nacjonalizacyjną. Amerykańscy udziałowcy w irańskich spółkach oraz przedstawiciele i pracownicy podmiotów amerykańskich w realizację umów zostali praktycznie pozbawieni możliwości przyjazdu do Iranu.

W rozwiązaniu kryzysu pośredniczył rząd Algierii, który po żmudnych mediacjach doprowadził do ujęcia ustaleń m.in. w formie dwóch deklaracji z 19 stycznia 1981 r.: Deklaracji tzw. ogólnej¹⁴ oraz Deklaracji o rozstrzygnięciu roszczeń¹⁵, do których przystąpiły Iran i Stany Zjednoczone. Oba państwa wyraziły w ten sposób zgodę na treść porozumień algierskich, które można traktować jako umowy międzynarodowe w rozumieniu Konwencji Wiedeńskiej o Prawie Traktatów (KWPT)¹⁶.

Deklaracja o rozstrzygnięciu roszczeń w pierwszej kolejności zakładała rozwiązanie sporów w drodze negocjacji pomiędzy stronami¹⁷. Dopiero po upływie

¹⁴ *Declaration of the Government of the Democratic and Popular Republic of Algeria*, „International Legal Materials” (ILM), Vol. 20 (1981), s. 224.

¹⁵ *Declaration of the Government of the Democratic and Popular Republic of Algeria Concerning the Settlement of Claims by the Government of the United States of America and the Government of the Islamic Republic of Iran*, ILM, Vol. 20 (1981), s. 230.

¹⁶ Dz.U. z 1990 r., Nr 74, poz. 439. Art. 2 (1) KWPT definiuje traktat jako „międzynarodowe porozumienie między państwami, zawarte w formie pisemnej i regulowane przez prawo międzynarodowe, niezależnie od tego, czy jest ujęte w jednym dokumencie, czy w dwóch lub więcej dokumentach, i bez względu na jego szczególną nazwę”.

¹⁷ Art. I Deklaracji o rozstrzygnięciu roszczeń.

6 miesięcy od wejścia w życie porozumień algierskich¹⁸ rozstrzygać miał międzynarodowy trybunał arbitrażowy – Irańsko-Amerykański Trybunał ds. Roszczeń. Trybunał składa się z dziewięciu członków¹⁹. Zarówno Iran, jak i USA powołują po trzech arbitrów, którzy następnie wybierają jeszcze trzech neutralnych członków, w tym prezesa Trybunału. Trybunał orzeka albo w pełnym składzie, albo w składach izbowych złożonych z trzech arbitrów (po jednym z każdego kraju i jednym neutralnym). Arbitrzy rozstrzygają sprawy w oparciu o prawo, mając przy tym dużą swobodę w wyborze reguł i zasad zarówno prawa międzynarodowego, jak i prawa handlowego, uwzględniając przy tym zwyczaje handlowe, postanowienia umowne oraz zmienione okoliczności²⁰.

Jurysdykcja Irańsko-Amerykańskiego Trybunału ds. Roszczeń została kompleksowo określona w porozumieniach algierskich. W pierwszej kolejności wymienić należy prywatne roszczenia obywateli irańskich przeciwko Stanom Zjednoczonym oraz roszczenia obywateli USA przeciwko Iranowi, a także roszczenia wzajemne, wynikające z wierzytelności, umów lub konfiskaty mienia, istniejące przed 19 stycznia 1981 r. oraz złożone przed upływem roku od wejścia w życie porozumień algierskich²¹. Trybunał nie jest jednak właściwy w odniesieniu do roszczeń związanych z wzięciem i przetrzymywaniem 52 Amerykanów w ambasadzie oraz szkód na ciele i mieniu obywateli amerykańskich powstałych w wyniku rozruchów ulicznych w trakcie rewolucji²². Oprócz tego wyłączone zostały roszczenia wynikające z wiążących umów przewidujących wyłączną jurysdykcję właściwych sądów irańskich²³.

Podkreślenia wymaga pozycja podmiotów prywatnych, które mogą we własnym imieniu występować przeciwko państwom. Wchodzą tu w grę nie tylko obywatele Iranu i Stanów Zjednoczonych, lecz także spółki i inne osoby prawne utworzone na podstawie prawa któregoś z tych państw, jeśli osoby fizyczne będące ich obywatelami dysponują, choćby pośrednio, przynajmniej połową udziałów²⁴.

¹⁸ Art. I dopuszczał jednokrotne przedłużenie tego okresu o 3 miesiące na wniosek któregoś kraju.

¹⁹ Art. III Deklaracji dotyczącej rozstrzygania roszczeń pozwala zwiększyć liczebność członków Trybunału w drodze uzgodnień pomiędzy USA a Iranem.

²⁰ Art. V Deklaracji o rozstrzyganiu roszczeń.

²¹ Zob. art. III (4) Deklaracji o rozstrzyganiu roszczeń, w którym określono termin wnoszenia roszczeń na 12 miesięcy po wejściu w życie Deklaracji lub na 6 miesięcy od wyboru prezesa. Prezes Trybunału został powołany szybciej, zatem odwołanie do 19.01.1982 r. Niemniej jednak powstała sytuacja pośpiechu lub – jak opisuje ją D. Lloyd Jones – *race to the courthouse door* (*The Iran-United States Claims Tribunal: Private Rights and State Responsibility*, „Virginia Journal of International Law”, vol. 24 (1983–1984), s. 273).

²² Art. II (1) Deklaracji o rozstrzyganiu roszczeń, który odwołuje się do punktu 11 Deklaracji ogólnej.

²³ Art. II (1) *in fine* Deklaracji o rozstrzyganiu roszczeń.

²⁴ Takie rozwiązanie stanowi odejście od tradycyjnej reguły, w myśl której obywatelstwo udziałowców w spółce jest bez znaczenia. Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości w sprawie

Na potrzeby postępowania przyjęto szerokie rozumienie państwa, włączając doń nie tylko administrację na poziomie niższym aniżeli rządowy, ale nawet przedsiębiorstwa kontrolowane przez Iran bądź Stany Zjednoczone.

Trybunał posiada ponadto jurysdykcję w odniesieniu do roszczeń obu państw wynikających z umów międzyrządowych dotyczących obrotu dobrami i usługami. Również ta kategoria musiała być wniesiona do Trybunału przed 19 stycznia 1982 r.²⁵ Ograniczenie czasowe nie obowiązuje natomiast wobec kolejnej kategorii spraw, które może rozpatrywać Trybunał, tzn. sporów dotyczących stosowania i interpretacji porozumień algierskich: zarówno Deklaracji o rozstrzyganiu roszczeń²⁶, jak i Deklaracji ogólnej²⁷. Na uwagę zasługują przy tym ponadto spory dotyczące zwrotu majątku byłego szacha²⁸. Trybunał posiada wreszcie kognicję w odniesieniu do tzw. roszczeń bankowych²⁹.

W piśmiennictwie istnieją rozbieżności co do charakteru Trybunału. Deklaracja o rozstrzyganiu roszczeń określa go mianem międzynarodowego trybunału arbitrażowego. Sam Trybunał również przyjął takie stanowisko, zaznaczając jednak swoją specyfikę³⁰. W większości rozstrzyga on bowiem spory pomiędzy podmiotem prywatnym a państwem lub podmiotem kontrolowanym przez państwo. W dużej mierze dotyczą one kwestii prawa wewnętrznego oraz ogólnych zasad prawa. Jak już podkreślono, podmioty prywatne same mogą dochodzić swych roszczeń³¹. Tymczasem według tradycyjnego mechanizmu roszczeń prywatnych dochodzono w postępowaniu arbitrażowym międzypaństwowym w oparciu

Barcelona Traction stanął na stanowisku, że zasadniczo obywatelstwo udziałowców jest bez znaczenia (ICJ Rep. 1970, s. 3). Podobnym odstępstwem jest rozwiązanie zawarte w art. VII (2), który traktuje jako roszczenia obywateli Iranu i USA, także poprzez osoby prawne, prawa innych krajów. Zob. J. Collier, V. Lowe, *op. cit.*, s. 80.

²⁵ Art. III (4) Deklaracji o rozstrzyganiu roszczeń.

²⁶ Art. VI (4) Deklaracji o rozstrzyganiu roszczeń.

²⁷ Punkt 17 Deklaracji ogólnej.

²⁸ Punkt 16 Deklaracji ogólnej.

²⁹ Zob. *Undertakings of the Government of the United States of America and the Government of the Islamic Republic of Iran with Respect to the Declaration of the Government of the Democratic and Popular Republic of Algeria*, ILM, Vol. 20 (1981), s. 229 i n., punkt B.

³⁰ Case No. A/18 (6 April 1984), "Iran-United States Claims Tribunal Reports" (dalej jako IUSCTR), Vol. 5 (1984-1) s. 261 i n.: "While this Tribunal is clearly an international tribunal established by treaty and while some of its cases involve disputes between the two Governments and involve the interpretation and application of public international law, most disputes [...] involve a private party on one side and a Government or Government-controlled entity on the other, and many involve primarily issues of municipal law and general principles of law".

³¹ Case No. A/21 (4 May 1987), IUSCTR, Vol. 14, s. 324 i n.: "Tribunal awards uniformly recognize that no espousal of claims by the United States is involved in the cases before it. Thus, all Tribunal awards requiring payment by nationals of the United States are directed against specifically named nationals, not against their Government. Indeed, all of the counterclaims and requests for costs by Iranian parties are similarly directed against particular nationals of the United States".

o opiekę dyplomatyczną³². Państwo realizowało własne uprawnienie³³. W tym tkwi zasadnicza zmiana jakościowa i Trybunał Irańsko-Amerykański wyraźnie ją zaakcentował³⁴. Oczywiście, możliwość uczestniczenia podmiotów prywatnych w postępowaniu przed Trybunałem wcale nie podważa charakteru międzynarodowego³⁵. Dlatego też w świetle orzecznictwa kategoryczny podział na publiczny i prywatny arbitraż wydaje się tracić sens³⁶. Mamy zatem do czynienia z jedną instytucją, która władna jest orzekać o roszczeniach wnoszonych zarówno przez państwa, jak i przez podmioty prywatne. Jedynie w odniesieniu o mniejszej wartości (poniżej 250 000 USD) miały być przedstawiane w postępowaniu przed Trybunałem za pośrednictwem państw.

3. Wywłaszczenie

Jak zauważono na wstępie, wywłaszczenie wywołuje liczne trudności definicyjne. Projekt harwardzki Konwencji o międzynarodowej odpowiedzialności państw za szkody wyrządzone cudzoziemcom określa mianem wywłaszczenia „wszelką nieuzasadnioną ingerencję w użytkowanie, korzystanie lub rozporządzanie własnością, polegającą na tym, że właściciel nie może używać, korzystać lub rozporządzać własnością w rozsądnym czasie po rozpoczęciu takiej ingerencji³⁷. Przyjęcie tak szerokiego podejścia pozwala potraktować „wywłaszczenie” jako pojęcie ogólne, zawierające w sobie także nacjonalizację³⁸. Dobitne potwierdzenie takiego stanowiska znaleźć można w opinii indywidualnej sędziego

³² W sprawie koncesji Mavrommatisa Stały Trybunał Sprawiedliwości Międzynarodowej (STSM) stwierdził w 1924 r., że „jest elementarną regułą prawa międzynarodowego prawo państwa do obrony swych obywateli pokrzywdzonych przez akty przeciwne prawu międzynarodowemu, za które nie mogli uzyskać zadośćuczynienia inną drogą” (PCIJ, Series A, No. 2, s. 12).

³³ STSM następująco określał istotę opieki dyplomatycznej: “in taking up the case of one of its nationals, by resorting to diplomatic action or international judicial proceedings on his behalf, a State is in reality asserting its own right, the right to ensure in the person of its nationals respect for the rules of international law (Pamevezys-Saldutiskis Railway Case”, PCIJ 1939, Series A/B, No. 76, s. 16).

³⁴ Case No. A/18 (6 April 1984), IUSCTR, Vol. 5 (1984-1) s. 261 i n.: “In such cases it is the rights of the claimant, not of his nation, that are to be determined by the Tribunal. This should be contrasted with the situation of espousal of claims in international law”.

³⁵ Case No. A/27 (5 June 1998): “Under contemporary international law, the fact that an individual or a private entity is party to proceedings before a forum created by an international agreement does not deprive that forum and its proceedings of their international legal nature”.

³⁶ Zob. D. D. Caron, *op. cit.*, *passim*.

³⁷ *Draft Convention on the Responsibility of States for Injuries to Aliens*, AJIL Vol. 55 (1961), s. 548, art. 10(3)(a) – s. 553 i n.

³⁸ Zob. D.J. Harris, *Cases and Materials on International Law*, Sixth ed., London 2004, s. 577.

Holtz-manna, który zwraca uwagę na zamienne używanie tych terminów w literaturze przedmiotu³⁹. Również w innych orzeczeniach panuje duża swoboda terminologiczna⁴⁰.

Definiując wywłaszczenie jako „przymusowe przeniesienie praw rzeczowych”, Trybunał rozszerzył je na wszelkie prawa, które mogą być przedmiotem transakcji handlowej, tj. swobodnie sprzedawane i kupowane oraz mające tym samym wartość pieniężną⁴¹.

Powyższe konstatacje nie oznaczają bynajmniej nazbyt liberalnego podejścia w praktyce orzeczniczej Trybunału. Zwrócił on bowiem uwagę, że inwestorzy w Iranie, podobnie jak inwestorzy w każdym innym kraju, mogą doświadczać strajków, lokautów, zaburzeń, zmian ustroju gospodarczego i politycznego, a nawet rewolucji. Fakt, że którekolwiek z tych zagrożeń się ziściło, nie musi oznaczać, że prawa rzeczowe naruszone przez te zdarzenia mogą być uznane za odebrane⁴². Rewolucja sama w sobie nie stanowi podstawy dla odszkodowania zagranicznych inwestorów⁴³.

Istotne dla wywłaszczenia jest pozbawienie mienia. Chodzi tu o sytuację, w której właściciel został pozbawiony zasadniczych uprawnień właścicielskich, a samo pozbawienie jest realne. Zamiar rządu jest przy tym mniej istotny od skutku zastosowanych środków, a forma działań władczych lub ograniczających – aniżeli ich rzeczywisty wpływ⁴⁴.

³⁹ *Concurring Opinion of Howard M. Holtzmann, Starrett Housing Corporation et al v. The Government of Iran et al.*, Interlocutory Award no. ITL 32-24-1, IUSCTR, Vol. 4, s. 162: “The terms »expropriation«, »nationalization«, »taking« and »confiscation« are used almost interchangeably in the literature on this subject”.

⁴⁰ Zob. M. Pellonpää, M. Fitzmaurice, *Taking of Property in the Practice of the Iran-United States Claims Tribunal*, „Netherlands Yearbook of International Law” 1988, s. 114 i n.

⁴¹ *Amoco International Finance Corporation v. The Government of the Islamic Republic of Iran et al.*, IUSCTR Vol. 15, § 108: “Expropriation, which can be defined as a compulsory transfer of property rights, may extend to any right which can be the object of a commercial transaction, i.e., freely sold and bought, and thus has a monetary value”.

⁴² Zob. Starrett: IUSCTR, Vol. 4, s. 156: “But investors in Iran, like investors in all other countries, have to assume a risk that the country might experience strikes, lock-outs, disturbances, changes of the economic and political system and even revolution. That any of these risks materialized does not necessarily mean that property rights affected by such events can be deemed to have been taken”.

⁴³ *Ibidem*; zob. też Aldrich, ITT: “That Iran might experience revolution was a risk assumed by investors in Iran, as in any country; and any reduction in value of investments as a result of revolution cannot be ignored by the Tribunal. The Islamic Revolution in Iran was not a »wrong« for which foreign investors are entitled to compensation under international law”.

⁴⁴ *Tippetts, Abbott, McCarthy, Stratton v. TAMS-AFFA Consulting Engineers of Iran, et al.*, Award No. 141-7-2, IUSCTR Vol. 6, s. 225–226: “While assumption of control over property by a government does not automatically and immediately justify a conclusion that the property has been taken by the government, thus requiring compensation under international law, such a conclusion is warranted whenever events demonstrate that the owner was deprived of fundamental rights of ownership and it appears that this deprivation is not merely ephemeral. The intent of the govern-

Prawo międzynarodowe dopuszcza możliwość wywłaszczenia. Państwo może pozbawiać mienia prywatnego pod warunkiem, że wymagają tego cele publiczne, wywłaszczenie dokonywane jest zgodnie z wymogami prawa wewnętrznego w sposób niedyskryminujący i towarzyszy mu wypłata odszkodowania. Potwierdzenia tych zasad dostarcza nie tylko międzynarodowe prawo zwyczajowe, ale też bogate prawo traktatowe, przede wszystkim liczne umowy dwustronne o ochronie inwestycji (*Bilateral Investment Treaties* – BITs). Odzwierciedlenie tych reguł znaleźć można również w orzecznictwie Irańsko-Amerykańskiego Trybunału ds. Roszczeń⁴⁵. Tytułem przykładu wskazać można orzeczenie w sprawie *American International Group*, w którym Trybunał nie uznał nacjonalizacji za bezprawną. Równocześnie podkreślono przy tym, że odszkodowanie przysługuje także w razie wywłaszczenia legalnego⁴⁶.

Pozbawienie własności mienia musi wynikać z działalności państwa. Konieczne jest zatem przypisanie określonego zachowania państwu. Na gruncie prawa międzynarodowego nie pozostawia żadnych wątpliwości działalność organów państwowych. Najbardziej klasycznym przykładem będzie tu uchwalenie przez parlament (*Majlis*) ustawy nacjonalizacyjnej, co rozważał Trybunał Irańsko-amerykański m.in. w cytowanej powyżej sprawie *American International Group*. W grę wchodzi ponadto działalność egzekutywy⁴⁷ oraz władzy sądowniczej⁴⁸.

Obok oficjalnych aktów organów państwa bezpośrednio zmierzających do wywłaszczenia podobny skutek mogą wywołać inne zachowania państwa, po-

ment is less important than the effects of the measures on the owner, and the form of the measures of control or interference is less important than the reality of their impact”.

⁴⁵ Dobitnie wyraził je sędzia Brower: “A taking is unlawful under customary international law when it occurs in a discriminatory context, is not for a public purpose, or constitutes a breach of a specific obligation undertaken by the nationalizing State in relation to the property in question, e.g., violates the terms of an agreement between that State and an alien” – Separate Opinion of Judge Brower, *SEDCO, INC. v. National Iranian Oil Company and the Islamic Republic of Iran* Award no. ITL 59-129-3, IUSCTR, Vol. 10, 204.

⁴⁶ *American International Group, Inc. and American Life Insurance Company v. Islamic Republic of Iran and Central Insurance of Iran*, IUSCTR, Vol. 4, s. 105: “In the opinion of the Tribunal it cannot be held that the nationalization of Iran America was by itself unlawful, either under customary international law or under the Treaty of Amity (if relevant to the solution of the present dispute, see below), as there is not sufficient evidence before the Tribunal to show that the nationalization was not carried out for a public purpose as part of a larger reform program, or was discriminatory. On the other hand, it is a general principle of public international law that even in a case of lawful nationalization the former owner of the nationalized property is normally entitled to compensation for the value of the property taken”.

⁴⁷ Jak chociażby decyzja Islamskich Strażników Rewolucji – zob. *William L. Pereira Associates, Iran v. Islamic Republic Iran*, Award no. 116-1-3, IUSCTR, Vol. 5, s. 227.

⁴⁸ Zob. *Oil Fields of Texas, Inc. v. The Government of Islamic Republic of Iran and National Iranian Oil Company*, Award no. 258-43-1, IUSCTR, Vol. 12, s. 318, § 42: “It is well established in international law that the decision of a court in fact depriving an owner of the use and benefit of his property may amount to an expropriation of such property that is attributable to the state of that court”.

zbawiające inwestycję jej wartości ekonomicznej. W sprawie *Starrett* wyraźnie stwierdzono możliwość wywłaszczenia pośredniego: „działania podjęte przez państwo mogą ingerować w prawa własności w takim zakresie, że powyższe prawa stają się tak bezużyteczne, że muszą być uznane za wywłaszczone, nawet jeśli państwo nie wydaje się wywłaszczać powyższej własności, a tytuł prawny do niej pozostaje przy dotychczasowym właścicielu”⁴⁹. Podobnie w sprawie *Tippetts* Trybunał stanął na stanowisku, iż inwestorowi przysługuje odszkodowanie niezależnie od tego, czy w efekcie podjętych działań państwo uzyskało jakąś korzyść. Powołanie przez rząd irański prezesa spółki oznaczało dla powoda utratę wpływu nad jej zarządzaniem. W tej sytuacji „pozbawienie lub przejęcie majątku może nastąpić zgodnie z prawem międzynarodowym w drodze ograniczenia przez państwo możliwości korzystania z majątku lub czerpania z niego korzyści, nawet jeśli nie ma to wpływu na tytuł prawny do majątku”⁵⁰. Chodzi tu przede wszystkim o rzeczywiste zajęcie rzeczy, wymuszone transakcje czy w końcu o wyznaczenie organów kontrolujących⁵¹. W bogatym orzecznictwie Trybunału szeroko podejmowano tę problematykę.

4. Standard odszkodowania

Istotnym elementem wywłaszczenia jest odszkodowanie. Bazując na orzecznictwie Stałego Trybunału Sprawiedliwości Międzynarodowej, Trybunał Irańsko-Amerykański wyraźnie rozróżnił legalne i bezprawne wywłaszczenie, gdyż normy mające zastosowanie do odszkodowania wypłacanego przez państwo wywłaszczające różnią się w zależności od prawnej charakterystyki przejęcia powyższej własności⁵². W orzeczeniu w sprawie *Phelps Dodge Corp. przeciwko Islamskiej Republice Iranu* Trybunał przyznał, że „w pełni rozumie powody, dla których pozwany uznał, że jest zmuszony do ochrony własnych interesów poprzez przejęcie zarządzania, a ponadto rozumie finansowe, ekonomiczne oraz społeczne względy, które legły u podstaw przepisów, na podstawie których pozwany podjął działania, ale te powody i obawy nie zwalniają pozwanego z obowiązku naprawienia szkody poniesionej przez *Phelps Dodge*”⁵³. Można zatem uznać za zasadę ogólną

⁴⁹ IUSCTR, Vol. 4, s. 154: “It is undisputed in this case that the Government of Iran did not issue any law or decree according to which the Zomorod Project or Shah Goli expressly was nationalized or expropriated. However, it is recognized in international law that measures taken by a State can interfere with property rights to such an extent that these rights are rendered so useless that they must be deemed to have been expropriated, even though the State does not purport to have expropriated them and the legal title to the property formally remains with the original owner”.

⁵⁰ IUSCTR Vol. 6, s. 226.

⁵¹ Zob. M. Pellonpää, M. Fitzmaurice, *op. cit.*, punkt 3.3 i n.

⁵² W sprawie *Amoco International Finance Corporation v. The Government of the Islamic Republic of Iran et al*, IUSCTR Vol. 15, s. 246.

⁵³ Award No. 217-99-2, IUSCTR Vol. 10, s. 130.

prawa międzynarodowego publicznego, że nawet w przypadku legalnej nacjonalizacji poprzedni (dotychczasowy) właściciel jest upoważniony do odszkodowania za mienie, którego został pozbawiony⁵⁴.

Bardzo ważną kwestią, którą rozważał Trybunał, jest standard odszkodowania przysługującego za wywłaszczenie. Ścierają się tu dwie tendencje. Jedna z nich, sformułowana w 1937 r. przez amerykańskiego sekretarza stanu C. Hulla przy okazji wywłaszczeń dokonywanych przez Meksyk, wymaga, by wywłaszczenie pociągało za sobą „zapewnienie natychmiastowego, właściwego oraz skutecznego odszkodowania”⁵⁵. Na takim stanowisku stoją państwa zachodnie. Natomiast kraje rozwijające się sprzeciwiały się tej szerokiej formule, ograniczając się wyłącznie do wymogu odpowiedniego, właściwego odszkodowania. To zawężone podejście znalazło wyraz w rezolucji Zgromadzenia Ogólnego nr 1803 (XVII) w sprawie stałej suwerenności państw nad bogactwami naturalnymi⁵⁶. Została ona przyjęta w wyniku konsensusu. W punkcie 4 stanowi ona: „W razie nacjonalizacji, wywłaszczenia lub konfiskaty należy mieć na uwadze interes publiczny, względy bezpieczeństwa lub interesy narodowe, uznane za ważniejsze od interesów czysto indywidualnych lub prywatnych, czy to krajowych, czy to zagranicznych. W takich wypadkach właścicielowi należy wypłacić *odpowiednie* [podkreślenie dodane – B.K.] odszkodowanie, zgodnie z normami obowiązującymi w państwie, które podejmuje tego rodzaju kroki na mocy swych suwerennych praw, oraz zgodnie z prawem międzynarodowym”. Podobnie wymóg odpowiedniego odszkodowania pojawia się w art. 2(2)(c) Karty ekonomicznych praw i obowiązków państw⁵⁷. Ten ostatni dokument został jednak przyjęty w głosowaniu większością głosów. Kraje zachodnie głosowały przeciw, zatem trudno go uznać za odzwierciedlenie zwyczaju międzynarodowego.

W odniesieniu do kwestii standardu odszkodowania Trybunał przyjął bardzo pragmatyczne podejście⁵⁸. Nie wdając się w spory o charakterze teoretycznym,

⁵⁴ Zob. *American International Group, Inc., et al. v. The Islamic Republic of Iran, et al.*, Award No. 93-2-3, IUSCTR, Vol. 4, s. 105.

⁵⁵ Zob. *The Secretary of State of the United States to the Mexican Ambassador at Washington*, Supplement to AJIL, Vol. 32 (1938), s. 193: “No government is entitled to expropriate [foreign] private property, for whatever purpose, without provision for prompt, adequate and effective payment therefore”.

⁵⁶ [Tekst w:] K. Kocot, K. Wolfke, *Wybór dokumentów do nauki prawa międzynarodowego*, wyd. III uzupełnione, Wrocław 1976, s. 115.

⁵⁷ Rezolucja ZO 3281 (XXIX) z 12.12.1974, [tekst w:] K. Kocot, K. Wolfke, *op. cit.*, s. 637. Zawężona została kwestia prawa właściwego: „Ileokroć problem odszkodowania wywoła różnice zdań, będzie on rozstrzygany zgodnie z ustawodawstwem państwa nacjonalizującego, przed jego sądami, chyba że wszystkie zainteresowane państwa swobodnie uzgodnią między sobą, że będą poszukiwać innych pokojowych środków w oparciu o suwerenną równość państw i zgodnie z zasadą swobodnego wyboru środków”. Jak widać, pominięto odwołanie do prawa międzynarodowego.

⁵⁸ R. Khan, *The Iran-United States Claims Tribunal: Controversies, Cases and Contribution*, Dordrecht *et al.* 1990, s. 249.

po przeanalizowaniu praktyki różnych trybunałów, sędziowie Trybunału Irańsko-Amerykańskiego, zwrócili uwagę, że praktyczna różnica pomiędzy formułą Hulla a „sprawiedliwym” czy „odpowiednim” odszkodowaniem okazuje się mniejsza niż mogłoby się z początku wydawać⁵⁹. Sędziowie konsekwentnie korzystali ze standardu pełnego odszkodowania, opierając się przy tym na orzecznictwie sądowym i arbitrażowym innych trybunałów, które stosując standard odpowiedniego (*appropriate*) odszkodowania, przyznawały je w pełnej wartości wywłaszczonego mienia⁶⁰. W innym orzeczeniu Trybunał zwrócił uwagę, że w kwestii dotyczącej uzasadnionej nacjonalizacji na wielką skalę, prawo międzynarodowe uległo stopniowemu przewartościowaniu. Wynikiem tego może być pominięcie doktrynalnej wartości jakiegokolwiek „pełnego” lub „odpowiedniego” (jeśli używane w znaczeniu „pełny”) standardu odszkodowania⁶¹.

Pewnym wyłomem w konsekwentnie realizowanej linii jest orzeczenie w sprawie Shahin Shaine Ebrahimi, w którym Trybunał zdecydowanie odrzucił doktrynę Hulla⁶². Ten swoisty radykalizm spowodował z jednej strony dołączenie opinii odrębnej sędziego Allissona⁶³, z drugiej zaś krytykę w piśmiennictwie⁶⁴. Nie należy jednak zapominać, że w powołanym orzeczeniu sam Trybunał zaznaczył, iż przewaga „odpowiedniego” standardu odszkodowania nie oznacza jednak za każdym razem, że wysokość odszkodowania zawsze powinna być „mniejsza od pełnej” czy też „częściowa”⁶⁵. To ostatnie stwierdzenie znacząco osłabia wyprawę całego orzeczenia, pozwalając na potraktowanie go jako względnie spójnego i zgodnego z dotychczasowym orzecznictwem.

⁵⁹ Zob. *Sola Tiles, Inc v. The Government of the Islamic Republic of Iran*, Award no. 298-317-1, IUSCTR, Vol. 14, § 43: “Turning to the standard currently prescribed by customary law, much of the debate that has divided the respective protagonists of terms such as »prompt, adequate and effective«, »fair«, »just« or »appropriate« compensation has been conducted at a theoretical level. An examination of the attempts of various tribunals to invest these terms with a concrete meaning reveals, however, that the distance between rhetoric and reality is narrower than might at first appear”.

⁶⁰ *Ibidem*, § 47: “While recent arbitral and judicial tribunals have also employed the standard of »appropriate« compensation, they have at the same time regularly awarded compensation equaling the full value of the property in the circumstances”.

⁶¹ *INA Corporation v. The Government of the Islamic Republic of Iran*, Award no. 184-161-1, IUSCTR, Vol. 8, s. 373.

⁶² *Shahin Shaine Ebrahimi v. The Government of the Islamic Republic of Iran*, Award no. 560-44/46/47-3, IUSCTR, Vol. 31, s. 170 i n.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ Zob. m.in. Ch.N. Brower, J.D. Brueschke (*op. cit.*, s. 537), którzy traktują je jako niewyjaśnioną anomalię, opowiadając się po stronie sędziego Allissona.

⁶⁵ *Shahin Shaine Ebrahimi v. The Government of the Islamic Republic of Iran*, § 88: “The Tribunal believes that, while international law undoubtedly sets forth an obligation to provide compensation for property taken, international law theory and practice do not support the conclusion that the »prompt, adequate and effective« standard represents the prevailing standard of compensation.[...] The prevalence of the »appropriate« compensation standard does not imply, however, that the compensation quantum should be always »less than full« or always »partial.«”.

5. Uwagi końcowe

Tytułem podsumowania należy stwierdzić, że utworzenie Irańsko-Amerykańskiego Trybunału ds. Roszczeń stanowi oryginalne rozwiązanie trudnej sytuacji zaistniałej pomiędzy Iranem a Stanami Zjednoczonymi. Spory międzypaństwowe stanowią jednak mniejszość rozpatrywanych spraw. Trybunał rozstrzyga przede wszystkim o roszczeniach podmiotów prywatnych. Jego działalność wnosi istotny wkład w rozwój nie tylko prawa międzynarodowego publicznego, ale także m.in. międzynarodowego prawa handlowego oraz procedury w arbitrażu międzynarodowym.

Spośród wielu kwestii prawnych rozstrzyganych przez Trybunał szczególną pozycję zajmuje wywłaszczenie. Ta skomplikowana problematyka rzadko podejmowana jest przez sądownictwo i arbitraż międzynarodowy. W sposób najpełniejszy, jak dotychczas, uczynił to Irańsko-Amerykański Trybunał ds. Roszczeń. Opowiada się on za szerokim rozumieniem wywłaszczenia, właściwym prawu międzynarodowemu, włącznie z wywłaszczeniem pośrednim. Wymagane jest rzeczywiste pozbawienie przez państwo lub podmiot przez nie kontrolowany uprawnień właścicielskich.

Nawet jeśli wprowadzenie jednej całkowicie spójnej linii orzeczniczej w odniesieniu do problematyki wywłaszczenia wydaje się trudne, to jednak nie ulega wątpliwości, iż dorobek Trybunału rzuca dodatkowe światło i stanowi cenne źródło w ocenie tego rodzaju spraw, mających kapitalne znaczenie dla stosunków prawnorzeczowych.